

Problematicke mobility je vzhledem k celkovému rozsahu změn a urychlení tempa vývoje, poznamenaného hluboce zejména socialistickými revolucemi ve dvacátém století, věnována vzrůstající pozornost. Buržoazní ideologové využívají mj. i koncepci mobility k apogetice základů současného kapitalismu, k zahalení antagonistických rozporů této společnosti, zejména třídního rozporu buržoazie a proletariátu, snaží se oklamat revolucionizující se masy pseudovědeckou frazeologií, dosáhnout třídního smíru.

Marxisté, zejména od druhé poloviny padesátých let, podrobili apogetický, třídní charakter buržoazní mobilitní koncepce spravedlivé kritice. Postupně se rozvíjí také rozpracování problematiky mobilitních přesunů v podmínkách socialismu.

Sociální mobilita nabývá sociální revolucí, odstraněním antagonistických tříd v podmínkách socialismu podstatně odlišného charakteru ve srovnání s mobilitou za kapitalismu. Revoluční, kvalitativní změny v sociální struktuře produkují zvýšenou mobilitu a celkovou novou úroveň mobilitního pohybu. Skutečná sociální mobilita může vyvolat i poměrně závažné změny v sociálně třídní struktuře. Kvalitativní přeměna této sféry však nemůže vzniknout ze seberozsáhlejšího autonomního mobilitního přesunu individuí a skupin. Sociální mobilita je vždy rozhodujícím způsobem určována vývojovými rozpory sféry sociálně třídních vztahů.

Zkoumání rozsahu, tendencí, směru, vzdálenosti, důvodů a účinků změn, přesunů pomocí konkrétních sociologických výzkumů má význam pro analýzu konkrétních determinant a složek sociálně třídní struktury a jejího vývoje a pro pra-

xi společensko-politického řízení. Umožňuje pronikat k podstatě pomoci jevových, zvláštních, dílčích stránek. Umožňuje konfrontovat výsledky zkoumání sociální mobility se společenskými potřebami a zpřesňovat rozhodování a kontrolu, cíle a prostředky v procesu řízení. Opomíjení této oblasti naopak zabraňuje postihnout včas sociální souvislosti živelného přesunu, vede ke ztrátám společenské energie.

Definice mobility

Mobilitní koncepce, zobecňující praxi, zkušenosti, zákonitosti do podoby systému základních idejí, není zatím příliš rozpracována.¹ To se týká také úrovně, na níž je vymezován klíčový pojem – mobilita. Poznámky a vyjádření autorů prvé významnější československé studie k problémům mobility z r. 1972 (Sociální a profesionální mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR) ukazují na to, že jde o mikrosvět životních běhů, drah, osudů jednotlivců, o jejich životopisy, o pohyby hromadné, tj. miliónů individuí, které mají povahu často nahodilou, jevovou, v nichž se nicméně vyjevuje podstata. Úkolem je podat „zevšeobecnující, kondenzovanou informaci“ o těchto pohybech, tj. sledovat pohyb, přesun. „souhrn“ individuí, případně malých skupin v čase, z jedné kategorie do druhé, a to „v mnohadimenzionálním sociálním prostoru“ [6 : 49]. Mnohadimenzionalnost je vždy redukována, zjednodušována na základní kontury výběrem charakteristik v empirickém šetření a podle oceňování nejdůležitějších dimenzí vertikální diferenciace. Výběr charakteristik je např. zúžen na údaje o vzdělání, kvalifikaci, příjmu, profesi, věku, národnosti [6 : 8] a jiné znaky či obdobně jako v publikaci P. Machonin a kol., Česko-

¹ Stat obsahovala původně rozsáhlejší poznámkový aparát. V zájmu zkrácení statí byl tento poznámkový aparát podstatně zredukován.

slovenská spoločnosť (Bratislava 1969) na tzv. souhrnný status, zahrnující složitost práce, vzdělání, účast na řízení, životní styl, životní úroveň a příjem, nebo složitost práce, ekonomické postavení, hospodářské odvětví, skupiny povolání [6 : 51, 53] atd.

Většina buržoazních autorů zdůrazňuje, že jde o přesuny jednoho nebo více jednotlivců a skupin (rodin nebo dokonce velkých skupin) z postavení do postavení, ze skupiny (vrstvy) do skupiny v rámci celkového souhrnu skupin, vrstev, tj. vzhledem k vertikální škále uvnitř pyramidální společenské struktury, stratifikace, že jde o pohyb výrazně ovlivňovaný zejména prestiží, příjmem, kvalifikací apod., vlastní snahou či zaviněním a teprve v druhé řadě společenskými převraty a nahodilostmi, v určitém časovém rozpětí, nejčastěji popisovaném kategoriemi vztahů generačních [18 : 405, 23 : 461, 3 : 237, 2 : 79–80, 11 : 5].

V pracích sovětských autorů se klade většinou důraz na jednotlivce, člověka (případně malé skupiny), především však na *konkrétně historický přístup*, respektující postavení (místo) jednotlivce v soustavě společenských vztahů a v jejich jednotlivých sférách, odrážejících se v konkrétních pospolitostech, sdruženích a organizacích a jejich systému (třída, sociální skupina, vrstva, společnost) [17 : 258, 259].

Podle dosahu mobility pro sociálně třídní strukturu je také třeba vést základní členění. Do mobility nevyvolávající bezprostředně, přímo základní, podstatné přeměny v sociální a sociálně třídní struktuře zařazují někteří autoři nejen přemístění, přesídlení (migraci) lidí v horizontální rovině, ale většinou také kvantitativní změny, např. změny v povolání, zaměstnání, prestiží, vzdělání. Nepovažují tuto mobilitu za sociální, třídní, neboť není spjata s podstatnými přesuny v postavení lidí ve výrobních vztazích [17 : 275].

V třídní, sociální mobilitu se mobilita vyvíjí, jestliže se dotýká dosti značných skupin a částí a jestliže se tento přesun skutečně dotkne tak či onak místa skupiny, části třídy, vrstvy v systému výrobních vztahů. Taková mobilita mění sociální strukturu.

Podle mínění autorů citovaného čs. sborníku je sociální mobilita „komplexem změn v objektivním a subjektivním společenském bytí jedinců, je změnou jejich ekonomického postavení, postavení třídního, pozic pracovních profesijních, politickomocenských a vůbec organizačních, je změnou v jejich kulturně ideologických charakteristikách, změnou prestiže, sebeoceny atd.“ [6 : 24].

Mobilita, podle našeho mínění, je partiální koncepcí a metodou v rámci teorie a metody marxistické sociologie, sledující hromadné přesuny jednotlivců (a zčásti i vrstev a skupin) vznikající z pohybu, změny, vývoje sociálně třídní struktury a v jejím rámci, sledující odraz těchto pohybů zejména na životních bázích jednotlivců a zpětný vliv těchto přesunů na vývoj sociálně třídní struktury, jejich kauzální sepětí.

Tendence (obsah) změn

V rámci mobilitní koncepce hraje významnou úlohu rozbor množství, rozsahu změn, ale zvláště tendencí jejich směřování. Vzhledem k dialektice vztahu individua, skupiny a společnosti, projevující se v přesunech jednotlivců, lze usuzovat o úrovni rozvoje, o „otevřenosti“ a „uzavřenosti“, o tendencích vývoje společnosti i o nezbytných sociálně politických zásazích.

Marxistická sociologie přistupuje k rozboru tendencí změn na základě materialistické dialektiky, materialistického pojetí dějin. Klade důraz na kvalitativní odlišnost jednotlivých sociálně ekonomických formací, na podstatné, rozhodující hybné síly vývoje, na vliv systému, celku vzhledem k částem, složkám, individuí. Velkou pozornost věnuje sociálně ekonomickým vztahům vznikajícím v procesu výroby. Na rozdíl od marxismu eklekticismus volí ukazatele libovolně, bez skutečné vnitřní spojitosti, a tím současně tyto ukazatele znehodnocuje, zkracuje významně jejich povahu.

Někteří sociologové v Československu v krizovém období se pokusili napravovat chyby údajného třídního a ekonomického redukcionismu tzv. multidimenzionalitou, přičemž zabředli do četných obtíží, jak uvést do správného poměru všechny

ty vztahy a podmínky, jež podle jejich mínění vyvolávají mobilitu.

Je známo, že subjektivně idealistická gnozeologie neopozitivismu (konvencionalismu a operacionalismu) nachází smysl „pravidelnosti“ „v uspořádání znaků skutečnosti“. Současně podrobuje kritice pojem příčinnosti a zaměňuje jej pojmem korelace, která se uskutečňuje v té či oné statistické proceduře [19 : 375]. Buržoazní sociologie vydává za sociální mobilitu jakákoli, veškerá přemístění, vysunuje do popředí hledisko rozčlenění, atomizace a sumace stránek pohybu, zbavených reálného obsahu. Odtud vyplývá subjektivismus konstrukcí, zastírání nejvýznamnějších procesů, zejména procesu vlastnictví, odtrhávání reálného subjektu pohybu od látkových, věcných či naopak ideových podob, které tento pohyb provázejí (místo sociálního pohybu se zkoumá přemísťování hmotných předmětů, šíření duchovních hodnot) [17 : 259, 260].

Naše argumentace nechce nijak snížit možnosti výpovědi údajů např. o vzdělání, kvalifikaci, profesi, složitosti a charakteru práce, o příjmech, způsobech trávení volného času, politických aktivitách ve funkcích apod. Požaduje však jejich naplňování konkrétním třídním, sociálně ekonomickým, vlastnickým obsahem. Vždyť úroveň příjmů je podmíněna formou důchodů a ta opět vztahem k výrobním prostředkům: přístup k mocensko-politické struktuře a povaha činnosti v této oblasti závisí na třídní povaze politického systému atd. Problém korelací (např. vzdělání, kvalifikace, mzdy) musí tudíž být chápán konkrétně historicky, tj. v různých společensko-ekonomických formacích má jiný obsah, funkci.

Většina autorů citovaného čs. sborníku chce překonat unidimenzionalitu, a to nejen konstrukcemi z průměrného sociálního statusu, ale také taxonomií sociálního postavení, sledováním frekventované konfigurace stejných a podobných pozic např. na pěti škálách: složitosti práce, vzdělání a kvalifikace, příjmu, úrovně trávení mimopracovní doby, podílu na některých formách řízení. Domnívá se, že se postižením existence, vzniku a změny statusových inkonzistencí detailně i synteticky postihne mobilitní přesun (v jednotlivých

sférách i přesun sociální). Velká pozornost je věnována formální stránce korelací, menší však stránce obsahové.

Determinanty obecných mobilitních procesů rozděluje autoři sborníku (problematicky) na globální a individuální. Globální determinanty jsou uváděny neuspořádaným výčtem („vývoj ekonomické základny, industrializace, vědeckotechnická revoluce, revoluční situace, politická stabilita či nestabilita, charakter společensko-ekonomické formace, migrace apod.“). K individuálním se chaoticky přiřazují: „vzdělání, schopnosti, rodinný status... politická příslušnost“ [6 : 245]. Prosažuje se tendence zkoumat „souhrnné indexy sociálního postavení“, soustavu společenských pozic, status [6 : 22, 24], „nikoli pouze parciální status“ [7 : 175] atd. Z původních pěti ukazatelů v „Československé společnosti“ je vybírán „prostý součet hodnoty postavení na škále složitosti práce, příjmu a vzdělání“ [7 : 176, 6 : 51]. Ukazuje se, že pojetí kritérií a jejich vzájemný vztah je spjat se stratifikační koncepcí (důraz na vazbu statusu a mobilitního přístupu viz [6 : 46]).

Ve struktuře faktorů sociálního pohybu se do popředí dostává věk, vzdělání, migrační přesuny. Teprve poté se údajně uplatňuje to, „co bychom mohli nazvat politickými preferencemi, odrážejícími alespoň dílčím způsobem přechod od kapitalismu k socialismu, jako například členství v KSC a sociální původ respondenta“ [6 : 270]. Závěr autora je dilem aprioristické konstrukce, zejména obsahového vyprázdnění kategorie „zaměstnání“ (viz sám autor [6 : 243]). Skutečné sociálně ekonomické, třídní a politické stimuly jsou v tomto případě silně podhodnoceny.

Subjekt změn

Buržoazní sociologie označuje iluzivně individuum za základní subjekt změny a přesunů. Poučení zkušenostmi z třídních bojů, v nichž se ve vzrůstající míře uplatňují organizace a instituce mas, i konkurenčními tlaky mezi skupinami buržoazie a také teorií sociálních skupin, rozvinutou v sociologii, věnují buržoazní autoři dnes více pozornosti vztahům individua ve skupině. Nejsou však schopni většinou překročit půdu malých skupin, hlubší zá-

konitost pohybu velkých skupin si vědomě či nevědomky tabuizují. Individuum je nezbytně představováno abstraktně, neboť je snahou zahalit hlubokou nerovnost mezi individui, vyvolanou soukromým vlastnictvím. Proto se odtrhává individuum od reálných sociálních skupin, vydává se za autonomní subjekt, vymykající se omezením kolektivu, skupiny, vyzdvihují se ty či ony dílčí, jevové stránky jeho existence a současně postupně převládání rozumu, ducha v rozhodování nad materiálními potřebami. Takovým způsobem jsou nakonec sociální skupiny a vrstvy zaměněny pseudoskupinami a pseudovrstvami, konstruovanou stratifikací. Na vrcholu pyramidy vrstev jsou ti, kdož mají značnou odpovědnost, značné vědomosti a inteligenci, kdo podnikají a řídí, ve střední a nižší části pak nositelé „méně významných“ činností, tj. fyzické práce, kteří si zaslouží pouze skromnou odměnu, nižší prestiž atd. Takové pojetí rozvrstvení navazuje na požadavek zachování sociální nerovnosti mezi rozhodujícími hybnými silami a ostatními, tj. předpokládá, že velký počet výrobců setrvá na nižších úrovních organizace a stále menší počet bude naopak vystupovat nahoru.

Pro sociologii tu vzniká jeden z nejnáročnějších problémů v oblasti mobility, tj. přesného analyzování povahy procesu, a tudíž i kritérií posuzování vzestupu a sestupu, jakož i zhodnocení jejich společenských účinků, užitečnosti, významu. Vzestup a sestup kauzálně souvisí konečnou se sociálně třídní strukturou společnosti, probíhá v konkrétních sociálních skupinách, uplatňují se v něm významné ekonomické, ale také politické, ideologické, kulturní determinanty. Buržoazní sociologie uvádí vedle sebe řadu kanálů a zdrojů mobility od ekonomických přes církev až po sňatek. Do popředí však vystupuje logicky prestiž. Vychází se z mínění, vědomí dalekosáhle manipulovaného buržoazním systémem, z abstraktní hodnoty sebezařazení.

Část sociologů klade důraz na „objektivní“ procesy, zejména na industrializaci [1 : 13]. Pokouší se tak snížit význam sociálně ekonomických procesů, sociální revoluce v socialistických zemích a jejich výsledků, vytvořit a posílit dojem o zá-

sadně stejné sociální mobility ve všech zemích charakterizovaných jako industriální. Ve skutečnosti jsou nesrovnatelné všechny stránky existence protikladných formací, mimo té, která se týká čistě technických stránek práce. Záměrem buržoazních ideologů je šířit představu, že industrializace uvolňuje prostor pro rozhodující hybnou sílu, tj. hodnoty *vzdělání* a *kvalifikace* jako takové, čímž se stávají univerzálním hlediskem sociálního vzestupu (či sestupu).

V sociologické literatuře krizového období se vydával za nesporný stoupající trend mobility v kapitalismu [5 : 378. 396. 397. 21 : 283]. Industriální společnosti „kapitalistického i socialistického typu“ byly zařazovány k těm, které mají „řádově vyšší mobilitu“ [9 : 224]. Rozvíjela se polemika proti těm, kdož poukazovali na omezený charakter sociální mobility za kapitalismu (zesílení procesu přeměny dělníka v přívěsek stroje, růst počtu polokvalifikovaných pracovníků, iluzivnost teze o přechodu ke kategorii bílých límečků). Přehlíželo se fakticky, že otevřená mobilita je především do řad proletariátu [10 : 267]. Ve skutečnosti se vyznačují sociální přesuny za socialismu závažnými kvalitativními odlišnostmi. Jiný sociálně ekonomický, třídní, politický obsah procesů odstraňuje většinu skutečných překlad sociální mobility (zejména soukromé vlastnictví), mění tudíž i charakter stimulů těchto přesunů a jejich vyústění (vznik stejnorodé, homogenní společnosti).

Technologický determinismus je vůči těmto procesům slepý, či spíše je vědomě bagatelizuje. Současně ovšem je třeba zdůraznit, že jejich kvalitativní specifika se bude s rozvojem socialismu dále prohlubovat, že nikoli ve všech oblastech se zjevné rozdíly objevují na povrchu a ihned.

Hranice mobilitního přístupu

Významně omezuje možnosti využití mobilitního přístupu poplatnost buržoazní interpretací, tj. i nerozvinutost marxistické kritiky a tvorby vědecké mobilitní koncepce. Meze jsou však vytvářeny i uplatňovanými empirickými postupy, konkrétně technickými prostředky měření. Jsou potíže při zkoumání celospolečenské

mobility. V tomto případě nelze již ani vždy vyvážit nedostatky individuálních pamětí při rekonstrukci mobilitních přesunů (při uplatnění dotazníku) údaji z dokumentů, statistických ročenek, které jsou opět často neúplné a jinak zaměřené a týkají se jiných souborů.

Autoři sborníku *Sociální a profesní mobilita pracujícího obyvatelstva v ČSSR* učinili málo pro vymezení hranic, které vznikaly při sběru a organizaci dat, i když „překvapení“, jehož se údajně dožili při aplikaci svého přístupu (tj. „celkově malá pestrost osudů sledovaných osob, nekorespondující s obecným povědomím o životě v ČSSR, plným překvapivých zvratů a individuálních nejistot“), je nutná vracet se trvale k tomu, co vlastně daty o různých aspektech mobilitních přesunů zachytili [6 : 229] a jaká je váha a dosah jejich generalizací. Sami přitom ukazovali na „podstatná zjednodušení“ v řadě rovin, na „vydělení jen základních kontur“ a na „značnou podmíněnost“ závěrů (např. na „značnou hrubost verifikačních principů“ pro přesuny ve struktuře zaměstnanosti i jinde [6 : 257]). Statistická optika však v jejich očích především maximalizovala „empirickou testabilitu“, tj. umožnila „vyvarovat se jednoznačných tvrzení a spokojit se s hypotézami značně méně atraktivními“ [6 : 258] ve srovnání s falešnou (?) optikou vytvořenou „jako klišé z pramenů, které samozřejmě akcentují společenské zvraty a nestabilitu“ [6 : 270, 271], tj. vyvarovat se tzv. populárních tvrzení [6 : 258].

Významným omezením byla okolnost, že mobilita z roku 1967 nemohla být plně komparována v minulých obdobích. Tvrzení, že pro minulost lze s dostatečnou přesností „zjišťovat pouze údaje o zaměstnání, hospodářském postavení a hospodářském odvětví zaměstnání“ [6 : 50], nelze brát doslova, neboť hospodářské postavení se v tomto případě interpretuje zúženě (bez rozměru vlastnictví). Autoři si tak vytvořili obtížný problém „výrazné závislosti mobilitního pohybu na věku osob“ [6 : 235], tj. podobně jako u Blau-Duncana „pulzace mobilitních pohybů podle věkových skupin“ [6 : 239]. Většina mobilitních dat ve sborníku, jak říkají sami autoři, „se tedy týká profesionální,

popř. třídně profesionální intergenerační a intragenerační mobility“ [6 : 50].

Vážné komplikace vznikají z představ, podle nichž je analýza podstaty (sociálního obsahu) „detailní analýzou“ [6 : 254], která vážně komplikuje komparabilitu. Důrazem na potřeby komparace a na kontinuálnost je zdůvodňováno, že je např. kategorie „složitosti práce“ a základních velikostí různých indexů vzestupu a sestupu stanovena bez ohledu na věčný charakter přechodu, tj. že se neanalyzuje změna pracovní náplně [6 : 254, 147], že výzkum nepostihuje, ze kterých kategorií složitosti práce do které se jednotliví respondenti přesunuli (např. u členů KSČ) [7 : 203], že se absolutními počty obchází problém nahrazování osob v klíčových funkcích (tj. že netvoří jádro mobilitních přesunů [6 : 254]).

Formalizovaný přístup je pak doprovázen takovou „vzájemnou kombinací dat“ [6 : 59], jež se pak zejména u základních kategorií (např. třídního postavení) jeví jako naprosto falešná.

Je ovšem nesporné, že výzkumy tohoto typu (např. ve složitosti práce) „přece jen zachycují jisté intervenující vlivy“ [6 : 250]. Sborník autorských statí přinesl také některé cenné praktické závěry. Celková užitečnost zkoumání mobilitních přesunů je nepopiratelná. Tím spíše je nutné zodpovědět otázku, v čem se výzkum až dosud nevyrovnal s nároky na dostatečné úrovni.

Některé nedostatky sborníku *Sociální a profesní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*

Autoři sborníku si vytyčili svůj úkol přes nejružnější poukazy na vědeckou skepsi velmi ambiciózně. Hodlali „postihnout a popsat mobilitní procesy jako součást společenského pohybu v jeho marxistickém pojetí“ [6 : 40], vybudovat „marxistickou koncepci sociologické analýzy sociálních změn“ [6 : 205]. Přitom je však náročnost uplatnění historického materialismu při přesné teoretické koncepci „volby indikací relevantních strukturních změn“ v sociologicko-empirické rovině vedla k vědomému zúžení úkolu, tj. zejména jeho teoretické stránky. Již takováto redukce vzhledem ke stavu rozpracovanosti koncepce

mobility ukazuje vážný omyl v taktickém postupu, založeném na předpokladu dualismu ve vztahu metody mobility a filozofické.

Ve sborníku najdeme na více místech formulace, kde se charakterizují mobilityní procesy jako spíše sekundární [6 : 126], kde se zdůrazňuje možnost zkreslení, přehánění vlivu životního běhu zkoumaných individuí [7 : 179]. Je však zarážející, jakým způsobem se konkretizuje tzv. sociální prostor. Poukazuje se na to, že pojmové kategorie intergenerační mobility „předpokládají určitý typ vertikální sociální diferenciace a stratifikace a určitou strukturu ekonomického postavení“ [6 : 141]. Miní se tím struktura vrstev „zjištěná pro rok 1967“ [6 : 142] a konkrétně zobrazená v *Československé společnosti*. V této souvislosti se připomíná význam charakteru, složitosti a kvalifikovanosti práce. Autoři se dopouštějí stejné chyby jako autoři publikace *Československá společnost*, tj. absolutizují závěry o sblížování tříd v podmínkách socialismu, podceňují procesy prohlubování socialistického vlastnictví a rozvoje socialistického charakteru politického a kulturního jednání a staví proti těmto procesům (formálně vedle nich) jako jediný skutečně významný úkol rozvoj materiálně technické základny, či ještě spíše abstraktně pojatý proces industrializace. Zjednodušené výrobní síly, ochuzené o rozhodující roli konkrétního společenského výrobce, jsou tak vysunuty do popředí, jediným předmětem zájmu se stávají změny v pracovních profesijních, odpovědných, kvalifikačních a vzdělanostních strukturách [6 : 16, 169].

Pravda, pokusy o vybudování odlišných koncepcí pro sociální mobilitu v socialismu (např. spojení složitosti práce a ekonomického postavení) nebyly zatím příliš rozvinuty, jak říkají autoři, „všude se narazilo na značné problémy“ [6 : 208]. V tom případě se však o to vážněji objevil problém zpracování marxistické koncepce mobility a kritiky buržoazní ideologie.

Za takových podmínek je oprávněná určitá rezerva k pojmům „třídního postavení“ a „ekonomického postavení“, k proklamacím typu, že „zkoumání životních drah a profesionálních kariér ve sféře ekonomického a třídního postavení je ta-

ké hlavním sociologickým přístupem... ke studiu sociální mobility...“ [6 : 22], že „z údajů o profesionálně ekonomické mobilitě lze odvodit i poznatky o změnách v třídním postavení“ [6 : 70] apod.

Rada autorů si zkomplikovala svůj úkol především tím, že na řadě míst výslovně zdůraznila souvislost svého pojetí s koncepcí stratifikace a s aparátem užitým k její konstrukci v knize *Československá společnost*. Její nedostatky naopak se pokusila vysvětlovat „dobou vzniku“ [6 : 45]. Proti těm, kdož již v této době poukázali na vážnost omylů, jichž se sociologové v této knize dopustili, polemizovali fakticky dalším rozvíjením jejich hlavních tezí.

Jsme si vědomi, že jde o problémy často nejednoduché. Proto se pokusíme nejvýznamnější z nich rozvést.

Vztah sociálně ekonomických a technicko-ekonomických procesů

Ideologie industriální společnosti byla v *Československé společnosti* jedním ze základních inspiračních zdrojů úvah stratifikačního typu. Také většina autorů uvedeného sborníku podléhá fenoménu, který sami charakterizují jako spontánní vliv industrializace.

Přezírání významných společenských souvislostí industrializačních procesů se např. projevuje ve formulacích o vzdělanostní expanzi, která je údajně vyvolávána obrovským rozmachem ekonomické sféry a provázena řadou dalších proměn v sociální struktuře vyspělých společností, ve formulaci, že „stupeň dosaženého vzdělání nabývá hodnoty univerzálního kritéria při získávání profesionálních pozic a stává se rozhodujícím instrumentem sociálního vzestupu“ (autor miní industriální země vůbec, jak dokládá volbou odkazů) [7 : 69, 71], že „většina západních industriálních zemí, pro něž disponujeme údaji, odpovídá typu vysoký vzestup – nízký sestup“ [6 : 112]. Pokud jde o starší období vývoje Československa, konstatuje další autor, že lze „aspirovat jen na zachycení těch tendencí intramobility, které vycházejí z nejobecnějších stránek evropských průmyslových společností dvacátého století a z ekonomických procesů hlubinnějších, než jsou procesy vlastnické“ [6 :

: 142]. Podcenění sociálně ekonomické sféry je doprovázeno šveráznou interpretací sociálně politických převratů: „Význam vzdělání jako kritéria přidělování profesionálních pozic má univerzální charakter, a nebyl v zásadě negován ani v období revoluční přeměny naší společnosti, v období rozsáhlé „výměny kádru“. I když povaha některých pozic doznala jistě transformace (profesionálně specifické nároky byly např. doplněny nebo vystřídány?? nároky politického charakteru) a pojetí odborné kompetence nebo kvalifikace bylo poznamenáno intervencí požadavků plynoucích z politického významu profesionálních pozic, význam vzdělání nepřestal být respektován“ [7 : 72]. Z kontextu vyplývá, že v buržoazním typu industriální společnosti má vzdělání pro společnost sebezáchovný význam a je základním kritériem vzestupu se zřejmě apolitickým dosahem, přičemž ani v socialismu nejsou uplatněné politické nároky s to negovat základní spontánní inspirační vliv vzdělání.

Takových ilustrací by bylo možno uvést podstatně více. Industrialismus je jednou z hlavních složek argumentace při úvahách o odvětvové mobilitě, o vzdělání, životním stylu, příjmové distribuci. (Na jakém základě vznikl závěr, že „výše příjmu jen v omezené míře vyjadřuje participaci na tvorbě a sdílení společenských hodnot“? [7 : 68]).

Jak jsme uvedli, je jednou z nejspornějších tezí teze o hlubinnějších procesech, než jsou procesy vlastnické.

Autoři sborníku zdůrazňují, že po ukončení základních třídně vlastnických proměn se socialismus rozvíjí již na své vlastní základně. Rozumí tím především bezrozdílné přivlastňování základních výrobních prostředků, které vzniká po odstranění soukromého vlastnictví a jeho vlivu.

Základní tendenci změn sociální struktury v podmínkách vyspělé socialistické společnosti skutečně je *postupné* překonávání rozdílu mezi třídami a skupinami, jejich sblížování a konečně v perspektivě i splyvání ve vztahu k výrobním prostředkům.

Teze, že rozdíly mezi dvěma formami vlastnictví již na tomto stupni nejsou velké, se objevuje u řady dalších autorů

v socialistických zemích [např. 16 : 72]. Tento proces se však dále rozvíjí postupným sblížováním obou forem socialistického vlastnictví při vedoucí úloze celospolečenského vlastnictví, tj. zejména dalším prohlubováním socialistického charakteru práce.

Objektivní a subjektivně zčásti (a rozporně) uvědomovaný vztah rozhodující složky výrobních sil, výrobců k podmínkám výroby, zvláště k výrobním prostředkům (jde především o vzájemný vztah mezi výrobcí na tomto základě), je zprostředkováván soustavou výrobních vztahů, výrobou, směnou, rozdělením, dělbou, složitostí, charakterem práce. Na jeho charakter působí koordinace a subordinace v práci, kvalifikace, vzdělání, technologické vybavení práce. Je významně ovlivňován politickoideologickými procesy, vedoucí úlohou strany, rolí socialistického státu, masových organizací, účastí pracujících na řízení atd.

Není však prostým vyústěním těchto procesů, je jejich trvale přítomným reálným sociálním předpokladem. Procesy v odvozených sférách se vždy odehrávají v rámci daného způsobu vlastnictví, jež nabývají i právní podoby a jsou garantovány mocí státu.

Je tudíž problematické tvrdit, že po odstranění antagonistických vztahů se přesouvá těžiště od problematiky vlastnictví k problematice charakteru, složitosti či dělby práce, neboť vzájemná podmíněnost s rozhodujícím vlivem vlastnictví trvá, a dokonce se prohlubuje. Postavením vlastnictví proti různým stránkám výrobních vztahů se ochuzuje vážně sociálně ekonomický rozměr analýz, vyzdvihují se okleštěné procesy technicko-ekonomické. Vlastnictví jako by nadále bylo pouhým účinkem těchto imanentních technických procesů. Odtud se pak odvíjí logika industrialismu.

V diskusích se často poukazuje na to, že přechod mezi vlastnickými sektory není často přímo a bezprostředně spojen se změnami např. v profesi, ve vzdělání, v úrovni kulturních aktivit apod. Ve skutečnosti se mění bezprostředně již pomocí samotného právně politického aktu znárodnění nejpodstatnější stránky činnosti příslušníka profese, tj. jeho třídní charakteristiky,

povaha jeho služby třídám, otevírá se nový prostor také pro rozvoj technicko-ekonomických aspektů. Tyto možnosti se pochopitelně *prohlubují* s dalším rozvojem socialismu.

Koneckonců se prokazuje, že kategorii vlastnictví nechápou autoři sborníku ve smyslu marxistické politické ekonomie, ale pouze jako kategorii právní.

Empirická indikace sociálně ekonomických procesů přivlastňování, zejména na úrovni životního běhu individua, není ovšem snadná, tím spíše, že nenacházíme období v buržoazní sociologii a musíme jít důsledně vlastní cestou. Jde o zkoumání zprostředkujících procesů, ale také o přímé zkoumání rozdílů a neantagonistických rozporů v praktických postojích i ve vědomí výrobců, zejména dělnické třídy.

Profesionální mobilita

V oblasti pracovně profesionální existuje množství dat, navíc snadno měřitelných.. V buržoazní sociologii se jak tato skutečnost, tak především snaha znevážit sociálně ekonomickou sféru s apologetickými záměry stává záminkou pro ztotožnění profesionální mobility s mobilitou sociální.

Jde o proces hluboce spjatý se sociálně třídní strukturou a jejím vývojem, s celkem ekonomického systému, tj. zejména výrobními vztahy. Současně souvisí tento proces i s vrcholící socialistickou industrializací a nastupující vědeckotechnickou revolucí. Je však třeba respektovat Marxův závěr, že soudobá třídní odlišnost není v žádném případě založena na „řemesle“, naopak dělba práce vytváří různé druhy práce uvnitř jedné a téže třídy.

Pokusy stavět profesionální strukturu vedle sociálně třídní, případně dokonce nahrazovat jí tuto strukturu, jsou po právu v marxistické sociologii odmítány [16 : 30, 31. 45]. Takové zjednodušení vede ke zkoumání inženýra, obchodníka, rolníka, kněze apod. pouze jako profesionálních skupin.

Obdobných chyb se dopustili také autoři citovaného sborníku. Ohniskem jejich zájmu je profesionální vzestup, vývoj profesionální struktury v ČSSR, pohyb velkých profesionálních skupin (manuálních, nemanuálních, zemědělců — jde o stejnou klasifikaci, jakou používá např. Bendix,

Lipset [1], spjatou s procesy sociálních a civilizačních přeměn.

Mobilitní pohyb v profesionální sféře je určován kombinací tří hledisek: složitostí práce, hospodářským odvětvím a hospodářským postavením, které údajně zachycuje třídní ekonomické aspekty [6 : 53].

V oblasti vztahu profese a sociálně třídní struktury je ovšem současně mnoho otevřených problémů. Rutkevič a Filippov poukazují na to, že sociální skupiny a vrstvy jsou zprostředkovávány profesionálními skupinami, a naopak, že „jednotné“ profese jsou významně překříženy sociálně třídním dělením (kombajnéri v kolchoze a souchoze patří k různým třídám). Brání se současně odtrhávání diferenciace podle forem vlastnictví (dělníci, zaměstnanci, kolchozníci) od ostatních forem diferenciace (spojovaných právě se sférou profesionálně-technickou).

Diskusi vzbuzuje hledisko *složitosti* práce. V původních pojetích v ČSSR (při přípravě *Československé společnosti*) se objevovaly takové koncepty práce, které přes aspekt samostatnosti (nezastupitelnosti), tvořivosti, oduševnělosti a kvalifikovanosti mohly koneckonců zahrnout nejdůležitější, sociálně ekonomický rozměr práce, tj. kvalitativní určitost procesu přivlastňování. Každý z těchto aspektů má tento konkrétní rozměr, přičemž hledisko „samostatnosti“ se nám jeví jako syntetické (rozpíná se od aspektů technicko-ekonomických až po aspekty politickoideologické). Vyjadřuje základní tendence vývoje sociální struktury a prohlubování socialistického vlastnictví, tj. prohlubování postoje a pocitu hospodáře na svém pracovišti. Hledisko „samostatnosti“ lze ovšem pochopit také technicko-organizačně. V takovém případě je však nelze stavět proti výše uvedené sociální charakteristice.

Možnost prohlubovat v uvedeném smyslu socialistický charakter práce je závislá na celé řadě procesů, zvláště na procesech organizovaných socialistickou společností v oblasti výchovy, vzdělání a kvalifikace a v oblasti organizace práce a výroby. Nezdá se nám však odůvodněné spojit jak složitost práce, tak její charakter *pouze* s úrovní vzdělání či kvalifikace, případně vykládat charakter práce prostřednictvím složitosti práce, v níž opět vystoupí přede-

vším úroveň vzdělání. Rutkevič a Filippov mají zřejmě pravdu, když spojují charakter práce úzce se společenskou organizací práce, tj. když zdůrazňují, že „rozdíl tří kategorií pracovníků tvořících soubor dělníků a zaměstnanců, tj. rozdíl mezi dělníky, zaměstnanci a inteligenci, zaměstnanými ve všelidovém hospodářství, podle charakteru práce, a tím i podle místa ve společenské organizaci práce, je rozdílem sociálně třídím, přímo vyplývajícím z leninské definice tříd“ [16 : 60]. Není však jasné, jak chápou vztah charakteru práce, složitosti práce a organizace práce, zejména není jasná jejich teze zařazující charakter práce „dovnitř“ společenské organizace práce (nám se zdá charakter práce širší kategorií) [16 : 60].

V citovaném čs. sborníku se zdůrazňuje parciální charakter složitosti práce, neboť byla použita k diferenciaci povolání (proti buržoaznímu hledisku prestiže povolání). Zdůrazňuje se, že použití „složitosti práce“ izolovaně od průběhu základních třídních diferenciací nebo třídních změn může vést k jistému setření v jiné optice ostřejších kontur sociálních změn, že se „pracuje se stupnicí složitosti práce jako s paralelní optikou, doplnkem základních třídních přesunů, jež sledujeme v kategoriích hospodářského postavení osob, v němž má dominující postavení základní rys určující třídní příslušnost – poměr k vlastnictví výrobních prostředků“ [6 : 206, 207]. Autor však současně upozorňuje, že při pokusech o metodické spojení změn ve složitosti práce a v hospodářském postavení se narazilo na značné problémy [6 : 208].

Autoři si, podle našeho mínění, velmi zkomplikovali svůj postup tím, že kategorii ekonomického (hospodářského) postavení ve skutečnosti zjednodušili. Výše uvedený závěr nebyl totiž ve skutečnosti dalšími autory respektován. V mikrocenzu v roce 1967 byly uvedeny některé významné faktory, které působí na hospodářské postavení. Byly mezi nimi ekonomická aktivita, příslušnost k vlastnickým sektorům a dělba práce (město–vesnice, fyzická–duševní). Složitost práce byla zkoumána uvnitř skupin manuálně–nemanuálně pracujících [6 : 27]. Jejich vzájemný vztah však nebyl podroben hlubší analýze, na-

opak, do popředí se postupně dostala abstraktně pojatá dělba práce.

Apriorně stanovili, že „ne všechny stránky ekonomického postavení se v mobilityním poli uplatňují stejně, dominantní vliv má v československé socialistické společnosti místo v dělbě práce na manuální a nemanuální, jednoduchou a složitou“ [6 : 197]. Koneckonců je zajímavé zjištění, jaké místo zaujaly skupiny ekonomického postavení „na škále syntetického statusu“ [6 : 135], okolnost, že dichotomie manuální–nemanuální významně koreluje se sociálním statutem a se všemi jeho proměnnými (s výjimkou slabé korelace s příjmem) atd. [6 : 95, 96].

Na tomto základě se jeví problematickou snaha konstruovat třídní postavení prostřednictvím „kombinace a sloučení“, „re-kategorizování údajů“ o hospodářském postavení [6 : 127, 52], stejně jako jemnost členění „třídně ekonomických“ skupin na odborné zaměstnance, na manuální pracovníky JZD a LVD, úředníky, vyučené dělníky, kvalifikované dělníky, městské výrobní družstevníky apod. [7 : 197]. Často používaný pojem „třídně profesionální“ ve skutečnosti kladé důraz na profesi v neprospěch skutečného třídního postavení.

Problém vzestupu a sestupu za socialismu

Uvedli jsme již, že vzestup a sestup je spjat s třídními rozdíly. Toto hledisko je nutné v nových podobách uplatnit také na vzestup a sestup v socialistické společnosti.

V přístupech autorů československého sborníku vystupuje do popředí hledisko profese, zejména úloha odborných zaměstnanců. Hovoří o „společenském vzestupu či sestupu založeném na ekonomickém postavení“ [6 : 197], o vzestupu „profesionálně ekonomickém“ [6 : 86] v intergenerační mobilitě, spojují směr přesunů „s místem skupin na škále syntetického statusu“ (v intragenerační mobilitě u hledisek ekonomického a třídního postavení [6 : 187]), s jednotlivými ukazateli, jmenovitě ekonomického postavení, charakteru, složitosti práce atd.

Vcelku hodnotí socialismus jako rád, který „otevřel dělníkům trvale profesionální vzestup do řad nemanuálně pracujících [6 : 168], do „řad inteligence“, „k výkonu nemanuálních profesí“ [6 : 163].

Nechceme diskutovat o tom, zda přechod dělníků do vyšších vzdělanostních, kvalifikačních, příjmových, správních profesí je či není hodnotou. Zamýšlíme se nad pojetím skupiny odborných zaměstnanců (pracovníků), nad specifikou materialistického a idealistického přístupu, nad konkretizací vedoucí společenské úlohy dělnické třídy a konkrétní podobou sblížování dělnické třídy a inteligence.

Autoři citovaného sborníku vyvozují hodnocení prestiže odborných zaměstnanců z buržoazní sociologie.

I když tvrdí, že přechody přes hranice jsou podstatně ovlivňovány třídně ekonomickým uspořádáním a že empirický důkaz je nutno podávat pro každou zemi zvlášť, přijímají jako běžnou tezi, že přechod k práci nemanuální je vzestupem, což je údajně empiricky ověřitelné a bylo ověřeno také pro ČSSR [6 : 94, 95]. Autoři konstatují, že „velmi markantní je prestižní diferenciací nemanuálních a manuálních povolání“, že „manuální profese má naději na vyšší prestiž tehdy, je-li mimořádně vysoko finančně kompenzována“ a že je tedy (?) „přechod k nemanuálnímu povolání se značnou pravděpodobností objektivním i subjektivně uvědomovaným vzestupem“ [6 : 96, 97].

Tomuto závěru však předcházela úvaha, která v souladu s Československou společností vyzdvihla vysoký status odborných zaměstnanců (složitě nemanuální práce), umístila je na škálách syntetického statusu a jeho složek na „horní pól a střed“ [6 : 136] vzhledem k tomu, že „mají téměř monopol na vysokoškolské vzdělání a práci velmi složitou“ [6 : 137]. Status této skupiny je opřen o izolovaně hodnocenou kvalifikaci a vzdělání, fakticky bez ohledu na společensko-ekonomické a politickoideologické poměry. Současně se předpokládá jednoznačnější mobilitní strop u dělníků.

Vzestup i sestup charakterizuje mobilitní přesuny také v socialismu. Nedotýká se pochopitelně jen ekonomické, ale také politické a ideologické oblasti. Společnost stimuluje vzestup podle třídních kritérií, rozvíjí účinnou sociální politiku vůči některým sestupům. Celkový trend vzestupu je nevratný.

Pokud jde o ekonomiku, probíhají základní směry přesunů z vesnice do města,

ze zemědělské výroby do průmyslové, od výrobních činností s převahou fyzické práce k výrobním činnostem s převahou duševní činnosti, od práce s nižší úrovní zespočetnění k práci s vyšší úrovní zespočetnění.

Mnoho diskusí vyvolává problém vztahu dělnické třídy a inteligence, problém vzestupu (či sestupu) v této souvislosti. Není sporu, že socialistická společnost „přihlíží k potřebám současné výroby, všímá si dlouholetých tendencí vědeckého, technického a kulturního pokroku a v zájmu celé společnosti se o ně opírá“ [16 : 115]. Tezi o potřebách současné výroby je však třeba z třídně sociálního hlediska rozvést. Znamená především nezbytnost, aby socialistická inteligence respektovala vedoucí ekonomickou (a společenskou) úlohu dělnické třídy v rozvoji vědy, techniky a kultury.

Rutkevič a Filippov aplikují pojem vertikální mobility, gradace vzhledem k nerovnosti ve složitosti práce, tj. přes různou kvalifikaci, vzdělání a na tom závislou odměnu (v oblasti fyzické i duševní práce) [16 : 41, 42, 111]. Pokud jde o prestiž, poukazují na to, že ve srovnání s dělnickými profesemi „mohou mít vyšší prestiž pouze některé profese inteligence. Profese řadových zaměstnanců mívají nezdědkatelně nižší prestiž než dělnické profese, zvláště u mužů“ [16 : 113]. Podotýkají však, že „analýza hlavních směrů sociálních přesunů z dělníků a rolníků do vrstvy zaměstnanců a inteligence by byla neúplná, kdybychom se zde nedotkli ještě jednoho problému, který bývá obvykle považován za sociální přesuny uvnitř dělnické třídy, z jejích „nižších“ vrstev do „vyšších“, a skutečně takového rázu je, ale současně v určité míře znamená doplňování sociální vrstvy na hranici mezi dělnickou třídou a inteligencí, nazvané v naší literatuře dělníci se vzděláním technické inteligence. Tato vrstva tvoří součást dělnické třídy, avšak mnohými svými podstatnými znaky je blízká duševním pracovníkům. Patří sem dělníci, kteří mají diplom technika (někdy inženýra), ovládají složité stroje a agregáty, technické procesy, kde charakter práce vyžaduje všeobecné a odborné znalosti v rozsahu průmyslovky a vyšší“ [16 : 119, 120] (podtrženo MF). Podle našeho soudu je analýza neúplná, pokud se

nezkoumá hlouběji mobilní přesun inteligence do řad dělnické třídy jako problém vzestupu k novým úrovním duševní činnosti v souladu s vedoucí sociální úlohou dělnické třídy.

Skutečný sociální vzestup je založen nikoli především na prestiži či duchovních hodnotách jednotlivce, ale na objektivním, materiálním postavení jedince a skupin, jichž je částí, zvláště na jejich místě ve výrobním způsobu společnosti. V socialistické společnosti je vzestup spjat s objektivní vedoucí úlohou dělnické třídy. Je přibližováním jejím společenským pozicím a úloze, tj. podstatným a dlouhodobým úkolům této třídy, které se projevují v životě skupin a individuí v rámci třídy a jsou těmito skupinami a individuí zprostředkovány.

Svou vlastní škálu vzestupu má současně každá sociální skupina, třída, vrstva. Jde o rozvoj podstatných stránek socialistického bytí a vědomí těchto skupin. Skupinovým vzestupem je prohlubování kvality duchovní aktivity inteligence, rozvoj technické a společenské stránky činnosti zemědělských výrobců. Existuje dialektický vztah mezi rozvojem skupin a celospolečenským rozvojem. Rozhodující stránkou vzestupu různých skupin je přibližování úrovní podstatných a dlouholetých vlastností dělnické třídy.

Dělnická třída uskutečňuje vzestup tehdy, jestliže rozvíjí své základní podstatné, obecné vlastnosti, tj. když se zbavuje rysů omezenosti, spjatých s technicko-ekonomickými a sociálně ekonomickými procesy (rozvíjení materiálně technické základny výroby, prohlubování procesu zespolštění).

S tím souvisí otázka socio-kulturní uzavřenosti či otevřenosti dělnické třídy, jež navazuje na obecnější problém úlohy dělnické třídy vedené komunistickou stranou jako subjektu rozvoje socialismu. Socialistická dělnická třída je ve srovnání s družstevním rolnictvem a socialistickou inteligencí (i dalšími skupinami a vrstvami) sociálně „nejotevřenější“. To je dáno okolnostmi, že nemůže existovat a rozvíjet se, aniž si osvojuje špičkové formy výrobního, politického a duchovního působení, aniž produkuje nejvyšší formy socializace, zespolštění, zejména práce.

Podstatné a dlouhodobé potřeby a zájmy (potřeba vysoce zespolštěné práce) jsou uskutečňovány prostřednictvím skupin a jednotlivců v řadách dělnické třídy. Budeme-li však pouze sumovat určité aspekty zvláštních a individuálních orientací bez zřetele k aspektům podstatným, obecným, nutným, můžeme šířit dojem o socio-kulturní uzavřenosti, který nebude odpovídat skutečnosti.

Z hlediska vědeckého komunismu je určitým „sestupem“ přechod z řad socialistické dělnické třídy do řad družstevního rolnictva (socialistické inteligence), protože jde o přechod ze sociálně vedoucí třídy. Neznamená však „katastrofický sestup“, protože smyslem vedoucí úlohy dělnické třídy, vedené stranou, je trvale prohlubovat jednotu společnosti na principech socialismu, rozvíjet svazek, spolenectví vedoucí třídy a dalších skupin. Také vzestup ekonomický není přímo úměrně spjat se vzestupem či sestupem ideologickým či politickým. Přechod do jiné skupiny může vést k prohloubení socialistické orientace, může způsobit vzestup váhy dané skupiny (váha dělnické inteligence, dělníků v družstvech).

Reálná sociální váha dělnické třídy, vedené stranou, stoupá i tím, že je „otevřená“ všem cenným podnětům, které přicházejí ze společnosti, od nejrůznějších vrstev. Sociálním vzestupem je tudíž pro dělnickou třídu osvojování vyššího vzdělání, kvalifikace, kulturní úrovně. Tyto hodnoty jí umožňují zvyšovat svou úlohu jako subjektu, vedoucí síly společnosti.

Dialektiku tohoto procesu nelze tudíž zužovat na prolomení bariér vzdělanosti uzavřenosti, které si dělnická třída revolucí vynutila. Vedoucí úlohu dělnické třídy nemůžeme rozvíjet v abstraktních rovinách, vůči kterým např. molibitní (i profesionální) vzestup šli sestup zůstanou netečnými. Dialektiku subjekt-objektového postavení dělnické třídy nelze redukovat na „osvojování“ hodnot vznikajících mimo dělnickou třídu.

Důsledkem jsou závěry např. v citovaném sborníku, kde „skupina odborných zaměstnanců (složitá nemanuální práce) obzahuje na škálách syntetického statusu a jeho složek horní pól a střed“ [6 : 136]. „vyučení a zaškolení dělníci (složitá až

středně složitá manuální práce) oscilují na škálách statusu a jeho komponent mezi středovými pozicemi a dolním pólem. K dolnímu pólu se přimykají v dimenzích řízení (!) a vzdělání, v dalších statuso- tvorných dimenzích, zejména příjmu, zasahují střed až horní pól...“ Největší distance je mezi odbornými zaměstnanci a všemi ostatními“ [6 : 137]. Není divu, že přechod do dělnictva, takovým způsobem pojatého, je označován (prý „naprosto oprávněně“) za „katastrofickou dráhu [6 : 153].

„Otevřenost“ socialismu je podstatně odlišného typu (použijeme-li již této kategorie) než imaginární „otevřenost“ byrokratickecentralistického kapitalismu. Zárukou a rozhodujícím nositelem této otevřenosti je dělnická třída, vedená komunistickou stranou. „Důkaz“ otevřenosti, který vychází z argumentace buržoazních autorů o vzestupu jako přechodu od dělnictva (dělnické třídy) do skupiny odborných zaměstnanců (do řad inteligence), je krajně problematický.²

Ekonomická oblast života společnosti rozhodujícím způsobem ovlivňuje sociální mobilitu. Sociální mobilita však není redukovatelná ani na profesionální mobilitu, ani na mobilitu v ekonomickém postavení. Je spjata se sociálně třídní strukturou společnosti, v níž se promítá život politický a ideologický.

Souvislost mobilitních přesunů v ekonomické, politické a kulturní oblasti není příliš rozpracována. Většinou má výzkum v této oblasti charakter marginální, tj. doplňků, ilustrací mobility sociálně ekonomické a profesionální. Jak se však ukazuje v analýze procesů vzestupu a sestupu, nikoli beze škody pro úroveň rozboru.

Autoři v citovaném sborníku věnují marginální pozornost také politickomorálním determinantám mobilitních přesunů

[6 : 276. 286]. Ukazatele politické aktivity jsou však značně zjednodušeny, zformalizovány (na politickou moc, stranickou příslušnost). Poté, kdy celý problém takto zjednodušili, konstatují, že zjistili „jen slabou souvislost se zkoumanými oblastmi politického chování“ [7 : 209]. případně „celkem překvapivý vyšší mobilitní vzestup členů KSČ již v letech 1938–1946“, a dokonce, že se „neproказuje diskriminace členů strany v mobilitních přesunech v letech 1929–1937“ [6 : 260].

Závěr

Prostřednictvím mobility je zkoumána skupina individuí, reprezentativní vzorek, z něhož jsou pak čteny závěry. Zkoumání je prováděno prostřednictvím individuí, konkrétně jejich hodnocení vlastního životního běhu. Popis životních drah úhrnu náhodně vybraných individuí pomocí dalších prostředků není možný, protože téměř vždy chybějí jiné zdroje informací, než které může poskytnout individuální paměť a soukromá dokumentace. Individuum omezuje svou individuální paměť a individuální životní zkušeností výzkum na problémy, které považuje za podstatnou složku svého životního běhu, tj. na problémy spíše jevové, méně podstatné.

Výzkumník ovšem může doplnit tyto prostředky zjišťování skutečností o další, které mohou pomoci údaje objektivizovat (dokumenty, statistika). Zejména je však povinen trvale konfrontovat empirický výzkum s rozvíjením sociologické teorie a zabezpečit předstih teoretického rozpracování před empirickým výzkumem.

Rozpracování koncepce mobility může zmírnit či odstranit některé dosud se vyskytující nedostatky v jejím uplatňování a prohloubit tak praktické účinky tohoto zkoumání. Koncepci mobility však nelze přeměnit v základní prostředek zkoumání

² V souvislosti s „otevřeností“ se objevují pojmy „čistě a strukturální (nucené) mobility. Jejich rozlišení není příliš jasné. Strukturální (demand) mobilita je chápána jako nabídka nových pozic (povolání) a zánik pozic starých, což je podle interpretace autorů sborníku vázáno na „strukturální či technologické změny v materiální základně“ (systém nutných požadavků vyplývajících z dělby a organizace práce, z charakteru práce a zejména z vlastnictví). Čistá mobilita je spojována s distributivními a motivačními faktory, souvisí údajně „s možností uplatnění individuálních šancí, důsledky politických přesunů a pravidelné „generační“ výměny“ [6 : 244], s fertilitou různých vrstev, kvan-

titou pracovních sil i jejich kvalitou. Přestože není jednoty, pokud jde o hodnotící náboj tzv. „čisté“ mobility, souvisí její uplatňování s „důkazy otevřenosti kapitalismu“, s ideálem „rovnosti šancí pro všechny“, silnější demokratizace na jedné straně [6 : 123. 124. 7 : 143] a požadavků na výkon a prý „pochopitelné prosazování „technologických“ měřítek jako předpokladů k výkonu povolání“ [6 : 272] na straně druhé. Je tudíž interpretována původně liberalisticky a technokraticky. Je otázkou, nakolik autoři důrazem na individuální šance, abstraktní politické přesuny a výměnu generací přebročíli ramec, do něhož byl koncept čisté mobility původně zasazen.

sociálního pohybu. I když jsou pohyb, přesuny individua sledovány v reálných dialektických vztazích (vůči skupině, třídě, společnosti), nemohou zastoupit samostatný teoretický rozbor vztahů a rozporného pohybu sociálně třídní struktury. Jde tudíž o pomocnou metodu, která je užitečnou zejména pro sledování hromadných přesunů osob ve vnitrotřídních, mezitřídních (a dalších, např. generačních) vztazích.

Buržoazní sociologie přizpůsobuje koncepci mobility svým třídním zájmům, staví ji proti marxisticko-leninskému pojetí, zejména proti závěrům o antagonistických třídních rozporech kapitalismu. Snaží se setřít pomocí této koncepce základní kvalitativní odlišnost buržoazní a socialistické společnosti, vytvořit iluze o otevřenosti mobilitních kanálů v tzv. „postindustriální“ společnosti.

Řada problémů zůstává diskusních. Jde o představy o možném rozsahu (a dosahu) uplatnění mobilitní koncepce, o kategoriích vzestupu a sestupu v podmínkách socialismu, určení složitosti, charakteru práce a ekonomického postavení, konkrétního rozpracování rozměru profese atd. V některých pracích se však vyskytují zjevné nedostatky, které je třeba diskusí urychleně překonat. Jde zejména o přezívající industrialismus, o podcenění sociálně ekonomického a sociálně třídního rozměru mobility, o jednostranné zaujetí formálními a kvantitativními postupy.

Literatura

- [1] Bendix, R., Lipset, S. M.: *Social Mobility in Industrial Society*. University of California Press 1959.
- [2] Eiserman, G.: *Allgemeine oder „reine“ Soziologie*. In: *Die Lehre von der Gesellschaft*. Stuttgart 1958.
- [3] Hertzler, J. O.: *Society in Action, A Study of Basis Social Processes*, N. Y. 1954.
- [4] Kahl, J. A.: *The American Class Structure*, N. Y. 1957.
- [5] Klofáč, J., Tlustý, V.: *Soudobá sociologie 1.*, Praha NPL 1965.
- [6] Kolektiv autorů: *Sociální a profesionální mobilita pracujících obyvatelstva ČSSR*. Studie a materiály 14/1 Bratislava, Československý výzkumný ústav práce 1972.
- [7] Kolektiv autorů: *Sociální a profesionální mobilita pracujících obyvatelstva ČSSR*. Studie a materiály 14/2, Bratislava, Československý výzkumný ústav práce 1972.
- [8] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 4. Praha, Svoboda 1952.
- [9] *Malý sociologický slovník*. Praha, Svoboda 1970.
- [10] *Marxismus a dnešní buržoazní sociologie 1.* Praha, NPL 1965.
- [11] Miller, S. M.: *Comparative Social Mobility*, *Current Sociology*, 1960, sv. IX, č. 1.
- [12] Moore, A., Kleinig, G.: *Das soziale Selbstbild der Gesellschaftsschichten*. *Kölner Zeitschrift für Soziologie* 1960, Heft 1.
- [13] Osipov, G. V.: *Sovremennaja buržuaznaja sociologija — Kritičeskij očerk*. Moskva, Izd. Nauka 1965.
- [14] Popper, K.: *The Open Society and Its Enemies*, sv. I. London 1962.
- [15] *Profesionální mobilita pracujících průmyslového podniku*, díl I. ČSVÚ PSV 1974.
- [16] Rutkevič, M. N., Filippov, R. F.: *Socialnyje peremeščenija*. Moskva, Izd. Mysl 1970.
- [17] Semjonov, V. S.: *Kapitalismus a třídy. Výzkum sociální struktury současné kapitalistické společnosti*. Praha, Svoboda 1972.
- [18] Sorokin, P.: *Society, Culture and Personality*. New York and London 1947.
- [19] *Sovremennaja filosofija i sociologija v stranach Zapadnoj Jevropy i Ameriki*. Moskva, Izd. Nauka 1964.
- [20] *Správa o stave riešenia hľanej úlohy štátneho programu základneho výskumu VIII-1-5*. Bratislava 1973.
- [21] *Stručný filosofický slovník*. Praha, Svoboda 1966.
- [22] Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, NPL 1966.
- [23] *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart, F. Enke Verlag 1955.